

OLAMNING TIL TASVIRI

Kudratxodjayeva N.A.

dotsent,f.f.n.,TDTU

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 04- December 2023 yil

Ma'qullandi: 10- December 2023 yil

Nashr qilindi: 14-December 2023 yil

KEY WORDS

tushuncha, lisoniy birlik, tafakkur, borliq, ong, obyekt, subyekt, kommunikativ bilish, leksik va grammatik nominatsiya, konsept, konseptulashtirish.

ABSTRACT

Ushbu maqolada zamonaviy tilshunoslik masalalaridan hisoblangan kognitiv tilshunoslik, olamning til tasviri, uning o'ziga xos xususiyatlari, til yordamida olamni konsepsiyalashtirish, tafakkur birligi va lisoniy ma'no umumlashmasi ko'rib chiqilgan.

Zamonaviy tilshunoslik paradigmasida kognitiv lingvistika o'zining mustahkam o'rniga ega bo'lmoqda. Kognitiv lingvistikada til bilah tafakkur murakkab munosabatlarining yangi bosqichini ko'ramiz. Ilm-fanda tilshunoslik masalalariga alohida e'tibor qaratilib, hozirda uni tushuncha va lisoniy birlik sifatida ko'rib chiqish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Til voqeligini tildan holi(tashqarida) aniq chegaralash mumkin emas. Til insondan begona mohiyat emas, balki insonning qobiliyati sifatida muloqat vositasi va olamning in'ikosi bolib izohlanadi. Til insonning ongi, tafakkuri, ma'naviy-amaliy faoliyati bilan uzviy bog'liq. Tilning yordamida bilimlar, ma'naviy –ma'rifiy qadriyatlar, uning me'yorlari o'zlashtiriladi va to'planadi.

Inson ongida ikkilamchi ideal olamning hosil bo'lishi go'yoki obyektiv olamni inson miyasiga xos usul va shakllarda takrorlanadi. Til tafakkurning mavjudligi, uni ifodalash shakllarining ikkilamchi shakli bo'lib ishtirok etadi. G.V.Kolshanskiy "til tafakkurni, tafakkur esa borliqni aks ettiradi", demak "olam haqidagi bilim –bu tafakkur faoliyatining ajralmas qismi, inson ongida bu tasvirning mavjud bo'lishi shakli esa tushunchalar va ularning munosabatlari ko'rinishidagi abstraktsiya(mavhumlik) hisoblanadi", deb ta'kidlaydi[1,23].

Borliq, birinchi navbatda, bir-biri bilan u yoki bu usul bilan bog'langan moddiy unsurlar (obyektlar)ning ochiq ko'pligidan iborat. Ushbu unsurlarning har biri ikki tomonlama mohiyat sifatida tavsiflanib, mavhum(kategorial) va aniq(funksional) xususiyatlarga bo'linadi. Bu xususiyatlar unsurlarning o'z shaklida uzviy qo'shilib ketgan va ularning boshqa unsurlar bilan munosabati hamda aloqasida namoyon bo'ladi. Til o'ziga xos ikkilamchi ishora tizimi sifatida atrof borliq (birlamchi ishora tizimi, olam xaritasi)ni, avvalo, kommunikativ maqsadlarda aks ettiradi. Olamning til tasviri – bu tilning fikrlash va kommunikativ vazifasini amalga oshirish va shakllantirish yordami bilan predmetlar, harakatlar, belgilar orasida turli-tuman munosabatlar namoyon bo'lishi sifatida tilda

muhrlangan olam haqidagi bilimlar to'plami.

Til sohiblari – subyektning kommunikativ(muloqot)va bilish faoliyati jarayonida tafakkur va tildagi olam modelining muntazam o'zgarishi,obyektiv olam(olam tasviri) dolzarb qismlari(fragmentlari)ni o'zlashtirish bo'yicha murakkab jarayonlar bo'lib o'tadi. Zamonaviy fan nuqtai nazaridan olam tasviri – bu yaltiroq tasvir emas, balki har doim borliqning ba'zi talqini. Olam yaxlit aks etmaydi, balki uning ko'proq nisbiy tarkibiy qismlari aks etadi.

Olam tasviri ikki asosiy vazifani bajaradi: interpretativ (tasvirni korishni amalga oshirish) va regulativ(olamda yo'nalish(oriyentir). Olam tasvirida so'z yaxlit olam yoki uning tarkibiy qismi haqida ham borishi mumkin. Til shaklida go'yoki olam tasvirining parallel til tasviri yaratiladi.Bunday tasvir obyektiv olamning yuqori darajada aynan aks ettirishi kerak.S.G.Shafikov “til olami mavjud obyektiv olamni o'z navbatida reprezentatsiya qiladigan kontseptual olamning reprezentatsiyasi”², deb hisoblaydi. Til mustaqil kreativ(ijodiy) kuch sifatida ishtirok etmaydi, shubhasiz, olamning o'zining xususiy tasvirini yaratmaydi, faqat mavjud olamning o'zining dastlabki manbai va bu olamdagi faoliyatiga ega insonning kontseptual olamini belgilaydi. Til shaklida go'yoki olam tasvirining parallel til tasviri yaratiladi. Bunday tasvir esa obyektiv olamni yuqori darajada aynan aks ettirishi kerak. [2,57]

Til bir va o'sha obyektiv olamga tegishlidir. Olamning til tasviri yaxlit va asosan odamlar ongidagi mantiqiy ifoda bilan muvofiq keladi, ammo til modellari va og'zaki namunalar orqali alohida tillarning o'ziga xos xususiyatlari sababli olamni qo'shimcha ko'rish bo'lib o'tadi. Har bir tilning mehnat, ijtimoiy va madaniy tajribasi xususiyatlari hodisalar va jarayonlarning u yoki bu ma'nolar bilan birgalikdagi leksik va grammatik nominatsiyalarning farqida o'z aksini topadi. Olamning til tasvirini “so'zlarda muhrlangan olam milliy obrazining ijtimoiy qabul qilingan nusxasi kabi ushbu madaniyat sohiblari, millat vakillari ongida olam milliy obrazining o'zgarmas ko'rinishidagi nisbatda qaytadan tiklashni kafolatlaydigan va takrorananiqlaydigan eng asosiy omil sifatida” aniqlaydi.[3:80]

Olamning til tasviri “ushbu tilning xususiy sifatlarini aks ettirib va uning ruhiy o'ziga xosligini aniqlab, ushbu odamlar jamoasining ijtimoiy hayoti va madaniyati xususiyatlari” bilan uzviy bog'liq. U haqiqat olamidan har bir til ortida turadigan ma'lum madaniyatning o'ziga xosligi bilan zo'rg'a farq qiladi. Olam tasvirini shakllantiradigan tasavvurlar noaniq ko'rinishda so'zlar ma'osiga kiradi. Til motivatsiyasi hamisha alohida tillarning o'ziga xos imkoniyatlarini ochadi. So'zlar tushunchaning barcha mazmunini emas, balki aynan xalq nuqtai nazarida tasvirlangan muhim belgilardan birini ifodalaydi.

Tilda ma'lum me'yorda xalqning chuqur ruhiyati aks etadi. Turli tillarga xos hartomonlama tushunchalar kategoriyasida namoyon bo'ladi. Bu kategoriyalar bizning nimalarni ko'rganimizni aks ettiradi. Aynan ushbu hartomonlamalik pirovardida xorijiy tillarni egallash imkoniyatlarini yuzaga keltiradi. Boshqa tomondan esa, har bir alohida til,odatda, tushunchalarda biz olamni ko'rganimiz kabi aks etganidek aynan ushbu tillarga xos va xos bo'lmagan o'ziga xos tushunchalarning tizimiga ega bo'ladi. Til tafakkurning shakllaridan biri hisoblanganligi uchun turli tillarning sohiblari bir-biridan o'z til tafakkuri shakllari bilan farq qiladi. Har bir til o'zicha olamni konseptsiyalashtirib, o'zining olam til tasvirini yaratadi. Konseptsiyalashtirishning asosi esa konseptlardir. Sh.Safarov, konsept ham tafakkur birligi va uning asosida tushuncha, obraz va lisoniy ma'no

umumlashmasi yotadi. Konseptning shakllanishi individual obraz tug'ilishidan boshlanib, lisoniy birlikning paydo bo'lishi bilan tugaydi, deb yozadi. Demak, olamning til tasviri konseptlarda aks etsa, uni konseptual nuqtai nazardan qarab chiqish maqsadga muvofiqdir. Shunday qilib, kognitiv tilshunoslik mustaqil soha sifatida kognitiv fandan vujudga kelgan zamonaviy tilshunoslik fani. Kognitiv tilshunoslikning, shuningdek kognitiv fanning yagona maqsadi, umumiy olganda, bu "aql faoliyati to'g'risida ma'lumot olish" hisoblanadi.[5:13]

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Колшанский О.В. Объективная картина мира в познании и языке. М: Наука, 2005. стр.23.
2. Корнилов О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. М:1990, стр.80.
3. Кубрякова Е.С. Об установках когнитивной науки и актуальных проблемах когнитивной лингвистики. Вопросы когнитивной лингвистики. 2004. №1, стр.13.
4. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. Jizzax, 2006, 17-b
5. Шафиков. С.Г. Типология лексических систем и лексико-семантических универсали, изд. БашГУ. 2011, стр.57

INNOVATIVE
ACADEMY